

સિંધુખીણ સભ્યતાની ભાષા એ તેની ચિત્ર લિપિ અને તેના ચિત્રો

ડૉ.સોનલ એલ. ચૌધરી

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ઇતિહાસ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

આ સંસારમાં ભાષા અને લિપિમાં હંમેશાં પરિવર્તન થતું રહ્યું છે. ભાષા અને લિપિ માનવ વિકાસના અભિન્ન અંગ છે. ભાષા લિપિ વગર અને લિપિ ભાષા વગર જીવંત નથી રહી શકતા. લિપિ ભાષાનું વાહન છે. મનુષ્યની વચ્ચે પરંપરાગત દૃષ્ટિગત ચિહ્નોના માધ્યમથી વિચારોની અભિવ્યક્તિ જ લખાણ કહેવાય છે. કોઈપણ લખાણ માટે વર્ણમાલાનું હોવું અત્યંત આવશ્યક છે. લિપિ-ભાષા કેટલાક નિર્ધારિત ચિહ્નના રૂપમાં પ્રતિનિધિનું કામ કરે છે.

અનેક વિદ્વાનો સિંધુખીણ લિપિને ઉકેલવાને પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે પણ હજુ સફળતા મળી નથી. કેટલાક વિદ્વાનો આ લિપિને ચિત્રલિપિ તરીકે ઓળખાવે છે. સિંધુલિપિના કુલ 400 મુદ્દાના આધારે ચિત્ર સંકેત પ્રાપ્ત થયેલ છે. જે પુરાવા મુદ્રા, મુદ્રાંકનો, માપપટ્ટીઓ, માટીના વાસણો વગેરે ઉપરથી મળે છે. લાંબામાં લાંબુ લખાણ માત્ર 17 ચિહ્નોનું જ છે.

1. લિપિ :

કોઈપણ ભાષાની લિપિઓ વાઙ્મયમાં પ્રવેશ કરવા માટે નદીઓની સમાન હોય છે. આ તથ્યનું ઉન્મીલ કવિકુલ ગુરુ મહાકવિ કાલિદાસે પોતાના રઘુવંશ નામના મહાકાવ્યમાં ઘણા માર્મિક શબ્દોથી કરેલ છે. જે આ મુજબ છે ,

“ સ વૃત્તચૂલશ્ચલકાકપક્ષકૈશ્માત્યપુત્રે: સવૈયોભિરન્વિત: ।

લિપેયંથાવદગ્રહણેન વાઙ્મયં નદીમુખેનેવ સમુદ્રમાવિશત્ ॥” (રઘુ. ૩. ૨૮)

અર્થાત્ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરવા માટે જેવી રીતે અનંત નદીઓ સાહસ કરે છે. એવી જ રીતે વાઙ્મયમાં પ્રવેશ કરવા માટે લિપિરૂપી નદીઓનું સાહાય્ય લેવામાં આવે છે.

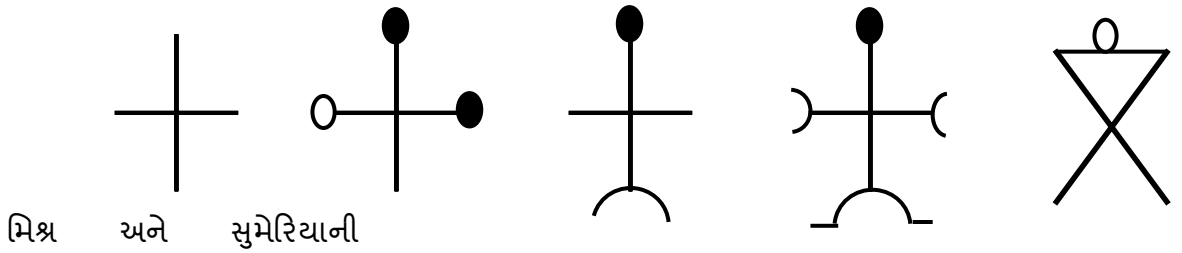
કોઈપણ ગુઢ લિપિનું રહસ્યોદ્ઘાટન કરવા માટે એની ભાષાની જાણકારી અતિ આવશ્યક છે. અગર લિપિનું જ્ઞાન હોય, તો ભાષા સમજી શકાય છે પરંતુ અગર ભાષા અને લિપિ બંને અજ્ઞાન હોય તો અભિલેખને ઉકેલી શકવું અસંભવ છે.

લિપિઓના પાંચ પ્રકાર છે.....જેમ કે (૧) ચિત્રાત્મક લિપિ, (૨) ભૂણ લિપિ, (૩) ભાવાત્મક લિપિ (૪) ધ્વન્યાત્મક લિપિ તથા (૫) સૂત્રાત્મક લિપિ

2. ચિત્ર લિપિ :

પ્રાચીનકાળમાં મનુષ્યોએ પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવા માટે તથા દૂરના સ્થાનો પર સંદેશ મોકલવા માટે, રોજના જીવનમાં ઉપયોગી વસ્તુઓના ચિત્રોને માધ્યમના રૂપમાં પ્રયોગ કર્યો એને ચિત્રાત્મક કહેવામાં આવ્યું, અર્થાત્ ચિત્રોના માધ્યમથી વિચારોની અભિવ્યક્તિ કરવાની પ્રક્રિયાને ચિત્રાત્મક લિપિ કહેવામાં આવે છે. આજે પણ આ લિપિનો પ્રયોગ ચાલક માટે માર્ગ ચિહ્નો સૂચવવા તથા અન્યકાર્ય માટે થાય છે.

મહાદેવનએ કાસ્યકાલ (૩૦૦૦-૧૫૦૦ઈ.સ.પૂર્વ)ની વચ્ચેમાં વિકસિત ચિત્રાત્મક લિપિઓમાં સિંધુલિપિને પણ મહત્વપૂર્ણ સ્થાન આપ્યું છે. ચિત્રાત્મક લિપિના કેટલાક ચિહ્નો આ પ્રકાર છે.

ચિત્રલિપિને ઉકેલવાનું કામ સફળ થયું છે.

૩. સિંધુ લિપિ માટે અલગ-અલગ મંતવ્યો.

રજની યાદવે પોતાની પુસ્તક “પ્રાચીન ભારત કા ઇતિહાસ” માં લખ્યું છે કે “સિંધુલિપિ વર્ણાત્મક નથી પરંતુ ચિત્ર લેખાત્મક છે. નવીન શોધોના અનુસાર લિપિ ડાબી તથા જમણી બંને તરફથી લખવામાં આવે છે. ગજાનન માધવ “મુક્તિબોધ” ભારત ઇતિહાસ ઓર સંસ્કૃતિ માં લખે છે કે ‘એમની લિપિ હજી સુધી ઉકેલાઈ નથી એ એક પ્રકારની ચિત્ર લિપિ છે.’ મખ્મનલાલ “પ્રાચીન ભારત” માં લખે છે કે “કેટલાક વિદ્વાન આનો સંબંધ દ્રવિડ ભાષાઓથી જોડે છે અને કેટલાક અન્ય ભારતીય આર્ય ભાષા અને સંસ્કૃતથી હડપ્પા લિપિમાં ૪૦૦ થી ૫૦૦ સુધીના સંકેત ચિહ્ન છે અને સામાન્ય રીતે એ માનવામાં આવે છે આ વર્ણમાળા વાળી લિપિ નથી. કેટલાક વિદ્વાનોને શંકા છે કે હડપ્પા અભિલેખ શબ્દાક્ષરિત લેખન-પ્રણાલી પ્રસ્તુત કરે છે. જ્યાં બે યા વધારે સંકેત ચિહ્નોનો અનુક્રમ અથવા તો એક પૂર્ણ શબ્દ અક્ષર અથવા ધ્વનિ અને ક્યારેક ક્યારેક તો કેટલાક શબ્દો અને વ્યાકરણ-સૂચક ચિહ્નોનો ઉપયોગ થાય છે. સુમનબહેન પંડ્યા “ભારતનો ઇતિહાસ (પુરાવશોષીય’ પુરાવા ઉપર આધારિત) માં લખે છે કે પરપોલા અને કોનોરોટેવ જેવા સ્કેન્ડિનેવિયન અને રશિયન વિદ્વાનો તેને આદ્ય-દ્રવિડ લિપિ માને છે. જ્યારે એસ. આર. રાવ. અને અન્ય ભારતીય વિદ્વાનો તેને ભારતીય આર્ય લિપિ ગણે છે. પરપોલાના મતે ૨૦૦ જેટલા સચુંકત ચિહ્નો જણાય છે. એસ. આર. રાવને મતે ઈ.સ.પૂર્વે ૧૫૦૦માં અક્ષરાનુસારી શ્રુત્યાત્મકમાંથી આ લિપિ વર્ણાત્મક થઈ. લાલના સંશોધનથી સાબિત થયેલું છે કે આ લિપિ જમણીથી ડાબી બાજુ લખાતી હતી. જ્યારે બીજી લીટી ડાબી બાજુથી શરૂ થતી હતી. ખેતર ખેડતા બળદોની ગતિ

પ્રમાણે તે એક છેડેથી બીજે છેડે જતી હોઈને તેને બલીવર્દાવર્તનાત્મક પ્રમાણે લખાતી લિપિ કહી શકાય. ડૉ. અજયકુમાર પાંડેની પુસ્તક **પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસ લેખન, પ્રમુખ પ્રવૃત્તિયા એવ પ્રવિધિયાં** માં હડપ્પા સભ્યતાના ઉત્ખનનથી પૂરા તત્તવવિદ્વાનોને જે લિપિનું જ્ઞાન થયું, એને કેટલાક વિદ્વાનો એ ચિત્રલિપિ, કીલાક્ષર લિપિ વગેરે નામ આપ્યા છે. હડપ્પા અથવા સિંધુ લિપિને એલ. એ. વૈડેલ, પ્રાણનાથ, સ્વામી શંકરાનંદ, બે. મા. વરુઆ, પાદરી એચ. હૈરાસ, ડૉ. એસ. આર. રાવ વગેરેએ ઉકેલવાના પ્રયાસ કર્યા છે. સૈન્ધવ લિપિના ઉદ્ભવાચનમાં કમ્પ્યુટરથી વાંચવાનું કાર્ય ગૌડ, સિડની, સ્મિથ, ભૈગ્ડન, હન્ટર તથા અહમદ હસન દાનીએ પ્રયત્ન કર્યા અને લૈઝન તથા હન્ટરે અશોકીય લિપિ તથા સિંધુલિપિમાં કેટલાક સંબંધ શોધવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. નવીનતમ પ્રયાસ ડૉ. એસ. આર. રાવનો છે જેમણે સિંધુલિપિના અક્ષરોને પ્રતીકાત્મક લિપિ માન્યું છે જે ડાબીથી જમણી લખવામાં આવતી હતી અને હડપ્પાલિપિ તથા અશોકીય લીપીમાં કતિપય સમાનતાઓને પ્રસ્તુત કર્યું. ડૉ. પ્રહ્લાકર મિશ્રએ **“સિન્ધુલિપિ એવમ ભારત કી અન્ય લિપિયા”** માં લખ્યું છે કે સિંધુલિપિનું રહસ્યોદ્ઘાટનનો પ્રયાસ કરવાવાળા વિદ્વાનોમાં આઈ. મહાદેવનો પ્રયાસ પ્રશંસનીય છે તથા સર્વાધિક ઉપયોગી તથા મહાન છે. અન્ય વિદ્વાનોનાં નામ આ પ્રકારે છે, જી. આર. હન્ટર, પ્રો. ડબ્લ્યુ. એમ. કિલ્ડર્સ પેટ્ટી, એલ. એ. બહુલ રેવરેન્ડ, એચ. હેરાસ, એસ્કો, પરપોલા ઉપરાંત સિમો પરપોલા, કોસ કેન્નીસી, પી. આલ્ટી, એરસ્ટ ડબ્લોકર, હેબસી, બી. હેરોજની, જોન ન્યુવેરી, એસ. આર. રાવ, નટવર જા, ડૉ. પ્રાણનાથ, સુધાંશુ કુમાર રે, રાજમોહન નાથ, હાર. પી. મરગ્ગી, સ્વામી સહજાનંદ, ડૉ. ફતેહ સિંહ, એમ. વી. એન. કૃષ્ણારાવ, એસ. એલ. વાકષ્કર, ડી. એમ. બરુઆ, એસ. પર્ણવિતાન, બાકે બિહારી ચક્રવર્તી, શહર હાજરા, અરુણ પાઠક તથા એન. કે વર્મા.

સિંધુલિપિ ચિત્રાત્મક લિપિ છે કે ધ્વન્યાત્મક લિપિ છે? આના વિશે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે તથા ભિન્ન-ભિન્ન વિદ્વાનોની ભિન્ન-ભિન્ન ધારણાઓ છે. આઈ મહાદેવને પોતાની પુસ્તક **‘INDUS SCRIPT CONCORDANCE AND TEXT’** માં એને ચિત્રાત્મક લિપિ કીધી છે. જી. આર. હન્ટરે પોતાની પુસ્તક **‘THE SCRIPT OF HARRAPA AND MOHENJODARO’** માં એને ધ્વન્યાત્મક કીધી છે. તથા એની ઉત્પત્તિ ભાવાત્મક અને સંકેતાત્મકથી માનવામાં આવી છે. આર. એચ. હેરાસના અનુસાર સિંધુ લિપિ ચિત્રાત્મક લિપિ છે. ગહ તથા સ્મિથએ પણ ચિત્રાત્મક લિપિ માની છે.

“પ્રાચીન ભારત કા ઇતિહાસ” માં ડૉ. કૈલાસ ખન્નાએ કહ્યું છે કે ડૉ. વાડેલ, પ્રો. હન્ટર ડૉ. ડીરીજજર, ડૉ. લોન્ગાડમ અને શ્રી એસ. આર. રાવ તથા નવીનતમ વિદ્વાનોમાં જર્મન વિદ્વાન ઈર્ગબર્ટ રીચર્ટર ઉશાન જેમને ઋગ્વેદના આધાર પર આને વાંચવાની કોશિશ કરી છે અને શ્રી રામસિંહ સવેરાની શોધખોળ પણ એમાં સામેલ છે. એવા કોઈ પ્રમાણ નથી જેનાથી આ લિપિને કોઈ એક વિશેષ લિપિ સાથે સંબંધીત કરવામાં આવે. ડૉ. રાય કે મતાનુસાર આની ભાષા અને લિપિનો સંબંધ આર્યોની ભાષા અને લિપિ સાથે છે. **પ્રાચીન સભ્યતારે** માં નેમિશરણ મિતલ લખે છે કે હડપ્પા સભ્યતા માટે આ વિવરણ એ કાળની લિપિ અને ભાષાનો ઉલ્લેખ કર્યા વગર અધૂરો રહી જશે. આ લિપિને બ્રાહ્મી લિપિ નામ

આપવામાં આવ્યું છે તથા હજી સુધી એને વાંચવાના પ્રયાસોમાં એટલી સફળતા નથી મળી કે જેને આમ તોર પર સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

4. સિંધુલિપિ એક ચિત્ર લિપિ તરીકે

અનેક વિદ્વાનો સિંધુભીણ લિપિને ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, જેમાં અંશત સફળતા મળી છે કેટલાક વિદ્વાનો એને ચિત્રલિપિ કે ચિત્ર લેખાત્મક લિપિ તરીકે ઓળખાવે છે સિંધુલિપિમાં લગભગ ૪૦૦ થી પણ વધારે ચિત્ર સંકેત પ્રાપ્ત થયેલ છે. આ લિપિ જમણીથી ડાબી તરફ લખાતી હતી જ્યારે બીજી પંક્તિ ડાબીથી શરૂ કરી જમણી તરફ લખવામાં આવતી.

ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશ્વસ્ત ગરિમા આ જ પ્રાચીન મુદ્રાઓની દેન છે કારણ કે જ્યાં ઇતિહાસકાર પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યથી ઇતિહાસના કોઈ પક્ષથી અજાણ રહે છે ત્યાં જ પ્રાપ્ત મુદ્રાઓની સહાયથી સાહિત્યમાં અજાણ એ પક્ષો પર પ્રકાશ પડે છે જેનાથી ઇતિહાસ લેખનને પૂર્ણતા મળે છે. એમની મુદ્રાઓમાં જ્યાં મનુષ્ય અને વિભિન્ન પશુઓના ચિત્ર છે ત્યાં એમની સાથે કેટલાક લેખ પણ અંકિત છે. આ મુદ્રાઓ નાની, ચપટી, વર્ગાકાર, ચૌકોર વસ્તુઓ જેના પર પશુ-આકૃતિઓ અંકિત છે અને કેટલુંક લખાણ પણ જોવા મળે છે. એવું પ્રતીત થાય છે કે મુદ્રાઓ જેની સંખ્યા લગભગ બે હજાર છે, એ વ્યાપારીઓના પ્રતિક ચિહ્ન છે અથવા એ પણ સંભવ છે કે આનો સંબંધ ગ્રામીણ ઉપજથી રહ્યો હોય જે નગરમાં લાવવામાં આવતી હોય. મોહેજો દડો, લોથલ અને કાલીબંગાથી રાજમુદ્રા પણ પ્રાપ્ત થઈ છે, જેનાથી એ જાણકારી મળે છે કે આ મહોરો અને મુદ્રાઓના ઉપયોગ વ્યાપારિક ક્રિયાકલાઓથી બહાર મોકલવામાં આવતી ગાંઠો પર છાપ લગાવવા માટે થતો હશે. સેલખડીનો મહોરો માટે સૌથી વધારે ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. મુદ્રાઓમાં મળેલ લેખ મોટાભાગે ઘણા નાના અને થોડાક અક્ષરોના છે, કેટલાકમાં તો એક જ સંકેત ચિહ્ન છે. મુદ્રા ઉપર ઉભેલો એક શુંગી પ્રાણી (આખલો) તથા લિપિની પંક્તિમાં સૌથી સામાન્ય જણાય છે તે નાની લંબચોરસ મુદ્રા ઉપર માત્ર લિપિ જ જોવા મળે છે. માત્ર ગઢવાડી (કચ્છ) માંથી આવતી એક મુદ્રામાં લિપિ સાથે જ ફૂતરો (ઘોડો?) ઉત્કીર્ણ કરેલો જોવા મળે છે. તેના મુદ્રાંકનો ઉપર લિપિ પંક્તિ અને પશુની કે માનવની આકૃતિઓ જોવા મળે છે. મુદ્રાઓ-મુદ્રાંકનો ઉપરાંત અન્ય સામગ્રીમાં તામ્રપટ્ટીઓ, કુલ્હાડીઓ અને મુદ્રાંકનો વગેરે પર ચિત્ર સંકેત જોવા મળ્યા છે.

ચિત્રોના બે પ્રકાર રહેતા : (૧) ભૌમિતિક, (૨) કુદરતી. વાસણો ઉપર જોઈએ તો કાળા રંગથી ભારે પીંછી વડે આંકડા, તોરણ, ઊભી, નિસરણી, દાંતિયા અને શતરંજના પાના જેવા ભૌમિતિક ચિત્રથી સુશોભન કરવામાં આવતું. ઘણીવાર વાસણ પર લિપિ જેવી કોતરેલી લીટીઓ પણ જોવા મળે છે. કુદરતી ચિત્રોમાં પીપળાનું પાન તથા ઝીણા પાનવાળી ડાળખીઓ જોવા મળે છે બધા ચિત્રો ખૂબ જ વાસ્તવિક રીતે દોરાંતા, કાંચકી તથા સૂર્ય જેવા ચિત્રો અન્ય ચિત્રોની સાથે દોરેલા જોવા મળે છે. ચિત્ર સુશોભનમાં વિવિધ ભૌમિતિક આકૃતિઓ, વનસ્પતિઓ, પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ અને કવચીત્ માણસો દોરવામાં આવતા. ભૌમિતિક ચિત્રોમાં વાંકીચૂકી લીટીઓ, સીધા પદ્મ, સીધી લીટીઓ, જાળી વાળા ત્રિકોણો, વર્તુળો, ચોકઠાં, લાદીભાત, તોરણભાત, ઊભાપદ્મ, સૂર્ય વગેરે દોરતા.

5. સિંધુખીણની લિપિમાં ચિત્રો-મુદ્રામાં જોવા મળતી તેની શિક્ષણ પદ્ધતિ અને વ્યાપાર-ધંધા (આર્થિક સ્થિતિ) :

સિંધુ ઘાટી સભ્યતાના લોકો મિશ્ર અને સુમેરિયાની જેમ લેખન કલાથી પરિચિત હતા. લિપિની ઉપસ્થિતિ, દશમલવ-પ્રણાલીની જાણકારી હોવી, વિભિન્ન બાટ ઉપસ્થિતિ હોવા અને માપનનું જ્ઞાન હોવું વગેરે એ જ્ઞાનનું પ્રમાણ રજૂ કરે છે કે હડપ્પા-નિવાસી શિક્ષિત હતા. શિક્ષણ શું વ્યવસ્થા હતી તેના કોઈ પુરાવા નથી મળતાં. એમના વડે શિક્ષિત હોવાની અભિવ્યક્તિ સ્વરૂપે અભિલેખિત મુદ્રાએ, તામપત્ર તથા છાપો પ્રાપ્ત થયા છે. એ હજી સુધી ઉકેલી શકયા નથી.

માટીના વાસણો ઉપર દેશી વહાણોના ચિત્રો રૂપી ઘણા પુરાવા મળે છે. મોહેં-જો-દડોમાંથી મળેલી મુદ્રા ઉપર પણ તેના તરાપા જેવી હોડીનું ચિત્ર જોવા મળે છે. મોહેં-જો-દડોમાંથી મળેલા એક વાસણ ઉપરના ચિત્ર પ્રમાણે દરિયાઈ વાહનના બે ઊંચા છેડા અંદરના ભાગે વળેલા રહેતા. લોથલમાંથી પણ માટીનાં વાસણ ઉપર દોરેલું ઘણાં હલેસાવાળું એક વહાણનું ચિત્ર મળી આવેલ છે જે એની દરિયાઈ વ્યાપારિક પદ્ધતિને દર્શાવે છે. લોથલમાંથી મળેલા એકી સાથે ત્રણ જુદા-જુદા મુદ્રાંક દર્શાવે છે કે કદાચ વ્યાપાર ભાગીદારીમાં પણ થતો હશે.

લોથલમાંથી માટીના વાસણ ઉપર કેળ, ઘઉં જેવા છોડનું ચિત્ર પણ જોવા મળે છે જે ત્યાંના લોકો ખેતી સાથે જોડાયેલ હતા તેનો નમૂનો રજૂ કરે છે. આ ઉપરાંત માછલી પકડવાની જાળ લઈને જતો માણસ તથા ગઘેડો જેવા પ્રાણી સાથે ઉભેલો કુંભાર જેવા માણસ સહિતના ચિત્ર મોહેં-જો-દડો તથા દદ (રાજકોટ જિલ્લો) માંથી મળી આવે છે.

6. સિંધુ-ઘાટી ચિત્ર લિપિમાં સંગીત અને ધર્મ :

ઐતિહાસિક કાળમાં સંગીતનું ઐતિહાસિક દર્શન આપણને સિંધુ નદી-ઘાટી સભ્યતામાંથી થાય છે. આ અતિ પ્રાચીન સભ્યતાની સૂત્રબદ્ધ ઐતિહાસિક સામગ્રી ઉપલબ્ધ નથી છતાં પુરાતત્વીય શોધખોળોના માધ્યમથી જે સામગ્રી ઉપલબ્ધ થાય છે તેનું સંગીત કળામાં વ્યાપક મહત્ત્વ છે તત્કાલિન જીવનમાં સંગીતનું પર્યાપ્ત પ્રચલન હતું. ધાર્મિક અને સામાજિક સમારોહોના અવસરો પર ગીત, વાદ્ય, નૃત્યના દ્વારા લોકોનું મનોરંજન કરવામાં આવતું. ગીત અને નૃત્યની સાથે-સાથે કેટલાંક પ્રમુખ વાદ્ય યંત્રોની જાણકારી આ સભ્યતાથી મળે છે. ઢોલ, દુન્દુભી, ઝાંઝ, કરતાલ વગેરે પ્રમુખ વાદ્ય યંત્રોનો પ્રયોગ સિંધુ સભ્યતા કાલીન મનુષ્ય કરતાં હતા. ફિયાસના એક તાવીજ ઉપર એક મનુષ્ય ઢોલ વગાડે છે અનેક કેટલાંક નૃત્ય કરે છે. ફિયાસની જ એક મુદ્રા પર ઢોલ જેવી એક વસ્તુ છે, જેની ચારો તરફ લોકો છે, એક મનુષ્ય એને વગાડી રહ્યો દેખાય છે. બે મુદ્રાઓ પર મૃદંગ (ડમરું) જેવી કોઈ વસ્તુ છે, બીજી એક મુદ્રા પર એક એવી સ્ત્રીનું ચિત્રણ છે જેણે પોતાની બગલમાં ઢોલને દાબી રાખ્યો છે. મુદ્રાઓ અથવા તાવીજો પર પણ કેટલીક એવી વસ્તુઓનું ચિત્રણ છે જેને વીણા માની શકાય.

મોહેં-જો-દડોમાંથી મળી આવેલ મુદ્રા ઉપર રજૂ થતાં યોગ મુદ્રાવાળા યોગાસનમાં બેઠેલા અને પશુથી ઘેરાયેલા પશુપતિ જોવા મળે છે. એમની મુદ્રાસન વગેરે જોતાં તે અગત્યનું સ્થાન ધરાવતા હશે. મુદ્રાઓ ઉપર અનેકવાર દેખાતો એક શૃંગી (હકીકતમાં બે શૃંગી) આખલો, અર્ધ માનવ-પ્રાણીઓ, વૃક્ષમાં બેઠેલી માનવાકૃતિઓ વગેરે દૈવી સ્વરૂપ ધરાવતા હશે. કેટલીક મુદ્રાઓ ઉપર સ્વસ્તિકનું અંકન જોવા મળે છે. તો કેટલીક મુદ્રાઓ ઉપર માતૃકાની ચિત્રાકૃતિ જોવા મળે છે. સમગ્ર ગુજરાતમાંથી હડપ્પીય કાળના ધર્મના પુરાવા માત્ર લોથલમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ ગુજરાતમાં કોઈપણ સ્થળેથી હડપ્પીય મૂળભૂમિ જેવી માતૃકાઓ કે યોગાસનમાં બેઠેલા પશુપતિ જેવી મુદ્રાઓ હજુ સુધી મળી નથી. પૃથ્વી પૂજામાં હાથીને યોગીની મુદ્રા પર દેખાડવામાં આવ્યો છે. પશુપતિની મુદ્રા પર વાઘ આ ઉપરાંત મયૂર, મકર, નાગ, પીપળો, સૂર્યકિરણનું ચિત્ર વિવિધ સ્વરૂપમાં જેવું કે કિરણ યુક્ત વૃત્ત ચક્ર, એક વૃત્ત પર સાત ત્રિકોણીય પરંતુ નુકીલી કિરણો છે અને તે વનસ્પતિની વચ્ચે પ્રકાશિત થાય છે. સંભવત એ વાતનો સંકેત કરે છે સૂર્યના સાત કિરણો જ વનસ્પતિ અને અન્ન વગેરેની સર્જકતા માટે ઉત્તરદાયી છે.

7. ચિત્રોમાં પશુ-પંખી અને કુદરતી સંપત્તિ :-

લોથલની મુદ્રાઓ ઉપર મોટાભાગે એક પંક્તિવાળું લખાણમાં, મોટી ખૂંધવાળો, ભારે ગોદડીવાળો વૃષભ અથવા એક શૃંગી, (હકીકતમાં બે શૃંગી) આખલા જેવું પ્રાણી જોવા મળે છે. દાઢીવાળો રાની બકરાઓ એ ગુજરાતની વિશિષ્ટતા છે. આ બધાં પ્રાણીઓને લોકોના દૈનિક જીવન તથા કોઈ દંતકથાઓ સાથે સંબંધ હોવાની શક્યતા છે ગઢવાલી વાડીની મુદ્રાનું મહત્ત્વ એ છે કે તેમાં ફૂતરા કે ઘોડા જેવું પ્રાણી લિપિ પંક્તિની સાથે જ જોવા મળે છે. તે જમણી બાજુએ મોં રાખી ઊભું છે. તે સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે લિપિ જમણીથી ડાબી બાજુએ લખાતી. બીજી પ્રાણી આકૃતિઓમાં હરણ, સાબર, વાંકડિયા શીંગવાળો આખલો, ખૂંધ અને શીંગવાળું પ્રાણી, સાપ, માછલી, બતક, કબૂતર, કાળિયાર, હરણ, કુંભાર સાથે ઉભેલો ગઘેડો, સાદો મોર, સારસની જોડી, કાગડો, માછલીઓ, વાંદરો વગેરે ચિત્રો દોરતા. મોરનું ચિત્ર ઘણું સામાન્ય જણાય છે. તાડનું ઝાડ, પાન તથા ઝીણી પાંદડીવાળી ડાળખીઓ, મોટા પાનની ડાળખી, પીપળાનું પાન વગેરેના ચિત્રો જોવા મળે છે.

સમાપન :

લોથલમાં માટીનાં વાસણ ઉપર કેળા તથા ઘઉંના છોડનું ચિત્ર જોવા મળે છે. આથી તેની ખેતી થતી હશે એમ કહી શકાય. એજ રીતે ત્યાંથી મળી આવેલા ફૂતરા, આખલો વગેરે પ્રાણીઓના ચિહ્નો એ પુરાવો પાડે છે કે ત્યાં આ બધા પશુનું અસ્તિત્વ હતું. મોહેં-જો-દડોમાંથી મળી આવેલ મુદ્રા ઉપર રજૂ થતાં યોગ મુદ્રાવાળા યોગાસન બેઠેલા અને પશુથી ઘેરાયેલા પશુપતિ જોવા મળે છે તથા લિંગ અને માતૃકાના ચિહ્નો જોવા મળે છે જે તેના ધર્મ તરફ દૃષ્ટિ કરે છે. માછલી પકડવાની જાળ લઈને જતો માણસ તથા માછલીના ચિત્રો ઉપરથી તેઓ ખોરાકમાં માછલીનો ઉપયોગ કરતા તે જાણવા મળે છે. વાસણો ઉપર કાળારંગની ભારે પીંછી વડે આંકડા, તોરણ, ઊભી, નિસરણી, દાંતિયા અને શતરંજના પાના જેવા ચિત્રો

ત્યાંની પ્રજાના શોખને પ્રદર્શિત કરે છે. અનેક મુદ્રાઓ અને માટીનાં વાસણો પર તરાપા જેવી હોડી અને દેશી વહાણોના ચિત્રો તેના દરિયાઈ વેપારની નિશાની સૂચવે છે.

મુદ્રા, મુદ્રાંકનો, માપપટ્ટીઓ, માટીના વાસણો વગેરે ઉપરથી મળેલ ચિત્રોમાંથી ત્યાંની સામાજિક સ્થિતિ, આર્થિક સ્થિતિ અને ધાર્મિક સ્થિતિ જાણી શકાય છે.આમ, તેના ચિત્રો અને ચિત્રલિપિ જ તેની ભાષા છે જે ઉપરથી સિંધુખીણ સભ્યતા રૂપી આપણા આદ્ય-ઈતિહાસને આપણે ઉજાગર કરી શક્યા છીએ.

સંદર્ભસૂચિ :

1. ડૉ. પંડ્યા સુમનબહેન, ભારતનો આદ્ય ઈતિહાસ (પૂરાવશેષીય પુરાવા પર આધારિત), યુનિવર્સિટી, ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય.
2. થાપર રોમિલા, ભારત કા ઇતિહાસ, રાજકમલ પ્રકાશન, નई દિલ્લી, ૨૦૧૨.
3. મિતલ નેમિશરણ, પ્રાચીન સભ્યતા, રિસર્ચ પબ્લિકેશન, નई દિલ્લી, ૨૦૧૨.
4. ડૉ. ખન્ના કૈલાશ, પ્રાચીન ભારત કા ઇતિહાસ, અર્જુન પબ્લિકેશન હૉઁસ, નई દિલ્હી, ૨૦૧૨.
5. યાદવ રજની, પ્રાચીન ભારત કા ઇતિહાસ, ડિસ્કવરી પબ્લિશિંગ હાઁસ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ, નई દિલ્લી, ૨૦૧૦.
6. માધવ ગજાનન, 'મુક્તિધામ', ભારત ઇતિહાસ ઓર સંસ્કૃતિ, રાજકમલ પ્રકાશન, નई દિલ્લી, ૨૦૦૯.
7. ડૉ. પરુથી આર. કે ડૉ. દિયા ભણ્ડારી, પ્રાચીન ભારત કા ઇતિહાસ, અર્જુન પબ્લિશિંગ હાઁસ, નई દિલ્લી, ૨૦૦૯.
8. લાલ મકખન, પ્રાચીન ભારત, રાસ્ટ્રીય શૈક્ષિક અનુસંધાન ઓર પ્રશિક્ષણ પરિષદ, નई દિલ્લી, ૨૦૦૩.
9. પાઠક રશિમ, પ્રાચીન કા સામાજિક ઇતિહાસ, અર્જુન પબ્લિશિંગ હાઁસ પહલા સંસ્કરણ, ૨૦૧૦.
10. ડૉ. મિશ્ર પૂનમ, પ્રાચીન ભારત મેં સંગીત, અર્જુન પબ્લિશિંગ હાઁસ, નई દિલ્લી, ૨૦૦૮.